

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
UUSIMA AJA OSAKOND

**Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välisministeerium ja selle
tegevus 1960. aastatel**

Bakalaureusetöö

12 EAP

Johannes Vahe

PhD Kaarel Piirimäe

TARTU 2019

Sisukord

Kasutatud lühendid	3
Sissejuhatus	4
1. Külüm sõda 1960. aastatel ja Eesti diasporaa	6
1.1 Külüm sõda	6
1.2 Eesti diasporaa	8
2. ENSV välisministeeriumi algusaastad	13
2.1 ENSV välisministeeriumi loomine, kontseptsioon, roll	13
2.2 Välisministeeriumi alluvussuhted	15
2.2.1 Liiduvabariik, ENSV liidulis-vabariiklik välisministeerium	15
2.2.1 Moskva ja ENSV välisministeerium	17
3. Välisministeeriumi tegevused põhirõhuga 1960. aastetel	19
3.1 Välisministeeriumi tegevused	19
3.2 Välisministeeriumi koosseis ja eelarve	21
3.3 Info kogumine	23
3.4 Propaganda ja ürituste korraldamine	25
3.5 Isiklike suhete lahendamine	27
3.6 Koosseisu tegevused (tööplaan)	28
3.7 ENSV välisministeeriumi raamatukogu	30
Kokkuvõte	32
Summary	34
Kasutatud kirjandus ja allikad	35
Lisad	38

Kasutatud lühendid

EAA - Ajalooarhiiv.

EFA - Eesti Filmiarhiiv.

EKP - Eesti Kommunistlik Partei.

ENSV - Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik.

ENSV RKN - ENSV Rahvakomissaride Nõukogu.

ERA - Riigiarhiiv.

ERAF - Riigiarhiivi filiaal (Parteiariiv).

GLAVLIT - Eesti NSV Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Hoidmise Peavalitsus.

KGB - NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee.

OTO - Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee operatiiv-tehniline osakond.

OVIIR - Siseministeeriumi Välisviisade ja Välismaalaste Registreerimise Osakond.

REE - Rootsi Eestlaste Esindus.

VEKSA - Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing.

ÜK(b)P KK - Ülevenemaalise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Eesti büroo.

ÜRO - Ühinenud Rahvaste Liit.

Sissejuhatus

1944. aasta sündmused muutsid kardinaalselt Eesti ajaloo käiku. Üheks Nõukogude Liidu poliitiliseks manöövriks äsja okupeeritud aladel oli liiduvabariikidele välisasjade komissariaatide, hilisema nimega välisministeeriumite, loomine. Paratamatult toimis ENSV välisministeerium suurema või vähema liikmeskonnaga kuni Nõukogude korra lagunemiseni, sulgedes oma ukse 1990. aastal ning jättes hulgaliselt dokumente ja informatsiooni Eesti Rahvusrhiivi. Seda temaatikat on historiograafias seni üsna vähe käsitletud. Peamise fookuse all on siiani olnud välisministeeriumi algusaastad. Institutsiooni tegevusi 1960. aastate vältel on vähem uuritud.

ENSV välisministeeriumi tegevust on uurinud professor Eero Medijainen oma okupatsioonimuuseumile koostatud ülevaates „Eesti NSV välisministeerium“. ENSV välisministeeriumi algusaastaid on kajastanud professor Tõnu-Andrus Tannberg artiklites „Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideeruvaid diplomaate...“, „Miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissar juba 1944. aasta kevadel?“. Samuti on teemaga tegelenud Indrek Jürjo, kes oma teoses „Pagulus ja Nõukogude Eesti“ on kombineerinud KGB, EKP, VEKSA ja ENSV välisministeeriumi arhiivimaterjale ning koostanud nende põhjal mahuka ja põhjaliku teose, millest on olnud palju kasu ka käesolevas uurimuses.

Antud töös toob autor välja ENSV välisministeeriumi tegevuse 1960. aastatel. Uurimuses kajastuvad asutuse tegevusvaldkonnad, nende rõhuasetused ja oluliseks peetud aspektid. Samuti uuritakse töös Moskva ja Liiduvabariigi ministeeriumite vahelisi alluvussuhteid, koosseisu, selle tegevusplaane, eelarvet ning sise- ja välissuhtlust. Lisaks on fookuse all koostöö teiste Nõukogude ametiasutustega. Kogu seda perioodi saadab külma sõja olustik ja Eesti diasporaategevus, millest ei jää puutumata ka ENSV välisministeerium.

1960. aastad pakkusid autorile huvi just seetõttu, et selleks ajaks oli ENSV areng jõudnud uude etappi, mida iseloomustab 1950. aastate lõpus tekkinud sulaperiood, kus avardus inimeste vabam liikumine ja repressiivpoliitika leevenemine. Uue põlvkonna pealekasv nii ENSV-s kui ka Eesti diasporaas tekitas uuendusliku mõtteviisi ja pani aluse sellega kaasnevatele probleemidele. Samuti toimusid muutused ka Eesti institutsioonide sees, kus KGB pidi looma uusi taktikaid oma soovide täideviimiseks. ENSV välisministeerium pidi samuti kõige selle keskel orienteeruma ja oma tegevusviise kohandama. Teiseks asjaoluks, mis tekitas vastava perioodi vastu huvi, oli uurimuste vähesus ENSV välisministeeriumi hilisema tegevuse kohta.

Nagu ka ennist öeldud, on peamiselt uuritud ENSV välisasjade rahvakomissariaadi, hilisema nimega välisministeeriumi teket, kuid vähe on kaetud selle organisatsiooni tegevust käesolevas töös kajastatud perioodil.

Mõningatest aspektidest laiema pildi saamiseks kirjeldatakse uurimuses ka KGB töömeetodeid, mille andmestik pärineb põhjalikust läbi viidud intervjuust. Töö lõviosa lähtub Eesti Rahvusarhiivi Eesti NSV välisministeeriumi fondi arhiivisäilikutest, millele lisaks on kasutatud teemakohast kirjandust. Töö koostamisel oli suureks abiks Rein Taagepera mälestusraamat „Mare ja mina“, mis andis hea ülevaate Eesti emigratsiooni siseasjadest.

1. Külm sõda 1960. aastatel ja Eesti diasporaa

1.1 Külm sõda

Teise maailmasõja lõpuga oli alanud uus peamiselt poliitiline ja ideoloogiline konflikt, mis oma olemuselt puudutas kõiki eluvaldkondi ja inimesi, kuid ei põhjustanud ametlikku sõjakuulutamist kummastki leerist, mille ühel pool seisis Nõukogude Liit ja tema liitlased ning teisel poolel Ameerika Ühendriigid koos oma partneritega. John Lewis Gaddis oma teoses “Külma sõda” ütleb, et see jõukatsumine ei olnud ainult suurte ja tugevate riikide pärusmaa, vaid paljude osalejate “sõda”, mida peeti eri kohtades, paljudel tasemetel ja ka eri vahendeid kasutades pika aja vältel.¹

Gaddis on kirjeldanud ka külma sõja tekkepõhjuseid. Kuigi ühise vaenlase Saksamaa purustamiseks lubati kõrvale heita omavahelised mured ning teha ühised otsused, siis tegelikult sai juba sõja lõpu poole selgeks, et osapooltel on erinevad eesmärgid. Nendest paljudest külma sõja tekkepõhjustest võib tuua välja Inglise-Ameerika koalitsiooni hirmu, et Saksamaa ja Nõukogude Liit lepivad sõja lõpuosas uuesti kokku milleski sarnases, nagu seda oli Molotovi-Ribbentropi pakt. See tekitas lääneliitlastes soovi hoida Nõukogude Liitu sõjaga pideva surve all. Samasugune umbusaldamine toimus ka Nõukogude poolel, kui inglased ja ameeriklased hakkasid 1945. aastal sakslastega läbirääkimisi pidama. Nimelt kartis Stalin, et Saksamaa lõpetab läbirääkimiste tulemusena sõja läänes ja suunab oma väed idarindele. Viimased kaks näidet ehk iseloomustavad kõige enam vastandumist ja üksteise umbusaldamist juba sõja lõpus, millele andsid hoogu juurde Euroopa mõjusfääride jagamise küsimus ja külmale sõjale iseloomulikuks saanud tuumarelvade välja arendamine.²

Külma sõja vaatenurga lääneriikide jaoks võib kokku võtta USA presidendi Harry Trumani öelduga enne 1947. aasta 12. märtsi kongressi: “Me ei realiseeri oma eesmärke siis, kui me ei ole valmis aitama vabastada inimesi, nende vabastada institutsioone ja rahvuslikku väarikust agressiivsete liikumiste vastu, mis üritavad neile peale suruda totalitaarset režiimi”.³

¹ John Lewis Gaddis, *Külma Sõda* (Tartu: Greif tükkikoda, 2007), 29-31.

² *Ibid*, 29-31.

³ Yale Law School, Lillian Goldman Law Library, *President Harry S. Trumans address before a joint session of congress, march 12, 1947*, <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp> (05.04.2019).

See külma sõja konflikt puudutas ka Moskva alluvuses olnud liiduvabariike, sealhulgas ENSV-d, mis ei saanud iseseisvalt oma poolt valida, kuuludes raudse eesriide taha jäävate riikidega USA ja kapitalistlike riikide vastasleeri.

ENSV välisministeerium koos saatkondade ja julgeolekuasutustega (KGB-ga) täitis 1960. aastatel külma sõja kontekstis olulist rolli, tegeldes kapitalistlikesse lääneriikidesse põgenenud Eesti emigrantide olukorra hindamise, teabe kogumise, nende mõjutamise ja informatsiooni edasijagamisega. Muidugi tegeleti vähesel määral ka aspektidega, mis puudutasid sisse või välja liikuvate inimeste dokumentatsiooni, inimeste isiklike muresid sugulaste, päranduste või dokumentidega ning oldi ka lihtsalt informatsiooni vahendajaks erinevate ENSV institutsioonide vahel, kuid emigrantidele suunatud tegevus puutub otseselt kokku ka külma sõja aegse olemusega, kus käis mõlema poole mõjutamine ja informatsiooni hankimine.

Ka USA Luure Keskagenteur näitas välja huvi ENSV-s toimuva kohta. Näiteks kirjutab Taagepera 1961. aasta detsembrist, mil tal oli Soomes olles võimalik kohtuda ENSV-st Soome tulnud poksivõistkonnaga, kellega õnnestus veidi pikemalt vestelda. Nädal hiljem tuli Taageperale juba pakkumine USA Luure Keskagenteurist, kust sooviti paaril lehel kokkuvõtet sellel kohtumisel kõneldust. Vastutasuks pakuti tosina inimese vastuvõtukulude hüvitamist. Tookord Taagepera raportit ei kirjutanud, kuid ütles, et laulva revolutsiooni ajal teavitas ta USA Luure Keskagenteuuri Eestis toimuva kohta nii palju, kui küsiti.⁴

Kuulsad ajaloolased, nagu Eric Hobsbawm ja Tony Judt, on oma külma sõda kirjeldavates teostes “Äärmuste ajastu” ja “Pärast sõda” iseloomustanud seda konflikti kui sotsiaalsete süsteemide pörkumist ning mõjusfääride hoidmist ja laiendamist. Selle kõige saatjaks oli inimeste igapäevaelus pidev tuumasõjahirm ja vastandumine ühelt poolt kommunismile ja teisalt kapitalistlikele väärtustele.^{5/6} Samuti jäid 20. sajandi teist poolt saatma piirkondlikud konfliktid, millest otseselt võtsid osa ka rivaalitsevad leerid. Toimusid diplomaatilised ja poliitilised vastasseisud.⁷

1960. aastate algus oli uuele USA presidendile John F. Kennedyle üsna keeruline: läbikukkunud dessant Kuubale, Berliini müüri ehitamine, tuumarelvade areng ja nende abil üksteise mõjutamine. Hruštšov oli valmis katsetama uut termotuumapommi, mis tolleks hetkeks oli sajamegatonniseks paisutatud. Selline ärev olukord tegi kõigile muret.

⁴ Rein Taagepera, *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2017), 28-32.

⁵ Tony Judt, *Pärast sõda* (Tallinn: Varrak, 2007), 144.

⁶ Eric Hobsbawm, *Äärmuste ajastu* (Tallinn: Varrak, 2002), 259-260.

⁷ *Ibid*, 259-260.

Pikema näitena võib välja tuua 1962. aasta Kuuba Kriisi, mis algas, kui Nõukogude Liit hakkas saatma keskmaarakette Kuubale peamise eesmärgiga õhutada Lõuna-Ameerikas toimuvaid revolutsioone. Kuuba ja seal toimuv oli Ameerika Ühendriikidele juba pikemalt probleemiks, mida USA president Dwight Eisenhower lahendas ja Kennedy lubas lahendada hakata. Kuigi selles vastasseisus ei olnud midagi uut ja Ameerika Ühendriik oli viinud raketikomplekse paljudesse eri Euroopa piirkondadesse juba pikemat aega, tuli Nõukogude Liidu operatsioon USA-le täiesti ootamatult. Lisaks oli kogu protsess niivõrd halvasti Nõukogude poole pealt koordineeritud, et põhimõtteliselt said rakette kasutada ka Kuuba kohalikud sõjaväelased. Gaddis ise ütleb selle kohta järgmist: "Nähtavasti seletab asja kõige paremini arvamus, et Hrutštšov lubas ideoloogilisel romantismil saada võitu oma mitte just eriti heast strateegilise analüüsi võimest".⁸

Edaspidi toimusid mõlemal pool tuumasõja ettevalmistused ning kardeti kõige hullemat. 1962. aasta sügisel oli mõlemale poolele selge, et sõja puhkemisel kaasneks mõistusevastane häving, mis ei jätaks puutumata tsiviilelanikkonda. Täieliku hävitamise hirm hoidis ära ka tuumasõja ning aina enam sai mõlemale leerile selgeks sellelaadse sõja tulemused. See sundiski hiljem mõlemaid pooli otsima kokkuleppeid tuumarelvade kontrolli kehtestamisele. 1963., 1968., 1972. aastal võeti vastu lepinguid olukorra reguleerimiseks. Kuuba kriisiga oli inimkond kõige lähemal tuumasõja ning kolmanda maailmasõja alguseni.⁹ Ka Eric Hobsbawm'i arvates oli tegu täiesti ebavajaliku manöövriga, mis oleks põhjustanud ülemaailmse tuumasõja ja pani riigijuhid pikaksajaks võbisema.¹⁰

1.1 Eesti diasporaa

ENSV välisministeeriumi 1960. aastate tegevuse uurimisaspektide seas on pagulastemaatika väljapaistva kaaluga – oli see ju tollal asutuse üheks peamiseks tegevusvaldkonnaks. Seetõttu peab autor oluliseks juhtida tähelepanu pagulaskonnas esile kerkinud tendentsidele ja seal aset leidnud muutustele alates 1950. aastast kuni 1960. aastate lõpuni.

Üheks silmapaistvamaks teoseks Eesti emigrantide olukorra kirjeldamisel peale II maailmasõda on Indrek Jürjo teos "Pagulus ja Nõukogude Eesti", millele töö autor selles peatükis valdaval määral tugineb. Samuti on oluliseks allikaks ka Rein Taagepera mälestusteraamat "Mare ja

⁸ Gaddis, *Külm Sõda*, 89.

⁹ Gaddis, *Külm Sõda*, 88-89.

¹⁰ Hobsbawm, *Äärmuste ajastu*, 258.

mina”, mis hõlmab tema elust 1960.-1970. aastaid ning annab infot eestlastest emigrantide eluolust paguluses.

Indrek Jürjo teoses on välja toodud Nõukogude Liidu Stockholmi saatkonna atašee Vsevolod Naidjonkovi poolt 1958. aastal Eestisse saadetud kirjeldus “Eesti emigrandid Rootsis”, milles diplomaat iseloomustab 1950. aastate lõppu pagulaskonna seas kui lõhestumise, vastuolude ja assimilatsiooni perioodi. Vastasseis oli põhjustatud mitmetel asjaoludel: Rootsis pidid emigrandid kokku hoidma, ent kodust kaasa võetud vastandlikud mõtted, poliitilised kuuluvused ja erimeelsused emigratsiooniga seotud otsustes ja suundades põhjustasid palju vaidluspunkte.¹¹

1960. aastad olid Eesti emigrantide jaoks muutuva olustikuga. Ühelt poolt olid alles jäänud inimesed, kes olid otseselt kokku puutunud Nõukogude Liidu repressiivpoliitikaga, II maailmasõjaga ja elanud Eesti Vabariigis, kuid samuti sai tolleks hetkeks piisavalt vanaks juba uus põlvkond Eesti rahvusest, ent võõrsil sündinud emigrante, kellel olid uued ja liberaalsemad ideed.¹²

Vsevolod Naidjonkovi saadetud pagulaskonna eluolu kirjelduses toodi samuti välja noorema põlvkonna assimileerumisprotsessi problemaatika, mille tulemusena nähti pagulaskeskuste aktiivsuses langust ja tulevaste reservide vähenemist, mis kõik peaks mõjuma positiivselt Nõukogude Eesti olukorrale just seetõttu, et lõpeb pidev vastasseis ENSV-ga. Indrek Jürjo arvates on kirjeldatav olustik veidi ülehinnatud, sest tegelik assimileerumine Naidjonkovi pakutud mahus ei toimunud ning pagulaskonna sisemine lõhenemine võis toimuda, ent “väline vaenlane” Nõukogude Liidu näol oli siiski säilinud, mis huvisid ka koondas.¹³

Teiseks oluliseks asjaoluks olid paljude emigrantide konfliktid juba Eesti iseseisvusajal ning nende probleemide kaasakiskumine emigreeritavasse riiki. Näiteks asusid Rootsis isamaaliitlaste ja Pätsi režiimi opositsionäärid, kelle vastasseis sai alguse suhteliselt kohe peale emigreerumist alates 1940. aastate teisest poolest. Indrek Jürjo kirjutab tabavalt: “Eesti paguluse sisetülide õhutamiseks ei tulnud KGB-l algusest peale vaeva näha, sest Eesti ühiskonna nn ”vaikiva oleku” aegsed latentsed vastuolud viidi 1944. aastal kaasa Rootsi pagulusse...”.¹⁴

¹¹ Indrek Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti* (Tallinn: Umara, 1996), 215-216.

¹² Taagepera, *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970*, 32-33, 145, 162-163.

¹³ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 215.

¹⁴ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 213-214.

Samuti põhjustas sõda samalaadseid ideoloogilisi või põhimõttelisi vastuolusid (Kes millisel poolel võitles, kes keda tappis.). Vastakate arvamuste levik eri okupatsioonirežiimide eetilisusest ja käitumisest on siiani üldlevinud. Näiteks oli KGB-le teada, et Rootsi Eestlaste Esinduse (edaspidi REE) ja Eesti Rahvusnõukogu vahel toimus emigratsioonile kahjulik poliitiline rivaalitsemine, kus suur rõhk pandi üksteise mõju vähendamisele ja vähem tegeleti Eesti olukorraga. Samuti oli KGB käes informatsioon eestlastest Saksa armees, kellest paljud olid emigreerunud ja olid nüüd liikmed REE või mõne muu organisatsiooni ridades.¹⁵

Vähe sellest, ka läänes hakati aina enam Natsionaalsotsialistlikku režiimi ja selle osaks olnud liikmeid hukka mõistma.¹⁶ KGB otsustas anda sellesse oma panuse: 1958.-1959. aastatel algatati kampaaniaid seoses “fašistlike sõjakurjategijate” paljastamisega.

Eesti Rahvusnõukogu kasutas hiljem ka neile kättesaadavat infot oma poliitilises võitluses meelsasti ära REE vastu, üritades neid laimata ja inimeste suhtumist neisse muuta. Kuulujutud levisid ja õhnestasid pagulaste omavahelisi suhteid, eriti just 1960. aastatel.¹⁷

Üldjoontes põhjustas see küll konflikte üksteisega, kuid siiski ei soovitud eriti tegemist teha ka Nõukogude Liidu esindajate, agentide või nende juhustega, kuigi selle poolega tegeles näiteks Nõukogude Liidu Rootsi saatkond üsna aktiivselt.¹⁸ Siiski oli alati erandeid. Näiteks on teemaks mitu Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välisministeeriumi arhiividest välja tulnud seika, kus emigrantide omavahelised probleemid olid niivõrd tundlikud, et abi otsimiseks pöörduiti otse Rootsis asuvasse NSV Liidu saatkonda. Samuti võib autor nende materjalide põhjal spekuloida, et pagulaskonna tegemised just Rootsis olid KGB-le ja välisministeeriumile hästi teada, sest Rootsi saatkonnas asuvad ametnikud olid oma töös head ja äärmiselt aktiivsed ning ka pagulaskonna endi seas oli inimesi, keda võib nimetada informaatoriteks ja kes andsid pagulaskonda valdavatest oludest Rootsis asuvale saatkonnale teada.¹⁹

Kuigi külm sõda oli aktiivselt käimas, otsustati 1959. aastal Nõukogude Eestis avada Tallinna ukSED välismaa külalistele. Tingimused olid siiki üsna karmilt piiratud ning mingi vaba liikumisega tegu ei olnud.²⁰ Kontroll oli karm ja inimeste limiidid piiratud. Kogu sellele eelneva käitumisega Nõukogude võimude poolt Eesti emigratsiooni suhtes pandi pagulaskond uude olukorda. Väliseesti ajakirjandus lõi kihama ning arutati Eesti külastamise küsimuse üle

¹⁵ *Ibid*, 213-214.

¹⁶ Tõnu Tannberg, *Nõukogude Eesti Külma sõja ajal* (Tartu: Greif, 2015), 91.

¹⁷ *Ibid*, 213-214.

¹⁸ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), R-1970-1-162, 3-5, „Õiend Rootsi saatkonna suhtlusest väliseestlastega“.

¹⁹ RA, R-1970-1-149, 19-21, „Õiend Rootsi saatkonnast“.

²⁰ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 195-196.

aktiivselt. Kas minna? Miks nüüd saab minna? Kui turvaline selline valik oleks? Erinevaid küsimusi tekkis veelgi.²¹

Siin tekkis ka oluline vahe “noorte” ja “vanade” pagulaskonna liikmete seas. Vanem põlvkond jäi ENSV külastuse asjus skeptiliseks, mõneti ka õigustatult, arvestades hilisemaid materjale, kus isegi emigrantide lapsed, keda sooviti suveks vanavanemate juurde ENSV-sse tuua, omasid Rootsi NSV Liidu saatkonnast saadetud dokumendil märget, et neid saaks poliitiliselt mõjutada ja näiteks pioneerilaagrisse saata.²² Lisaks arvati, et sellega kaasneb vangilangemise oht või mingi muu isikuvabaduste piirang. Kardeti ka olukorda, kus enam riigist välja ei lasta. Rein Taagepera käsitleb Eesti külastamise aspekti oma raamatus “Mare ja mina”, mis puudutab arenguid eelkõige 1960-1970. aastatel. Põhja-Ameerikas asuvad pagulaslehed avaldasid peamiselt avaldusi, mis olid külastamise vastu suunatud.²³

Probleem tegelikult seisnes selles, et enne heideti pidevalt Moskvale ette tema suletust ja “riivistavat” poliitikat, aga nüüd külastamise võimaluse tekkimisel üritati seda ise takistada. Mure julgeoleku pärast oli põhiline küsimus nii Taageperal kui ka paljudel teistel kodumaakülastust kaaluvatel isikutel.²⁴ Siinkohal on huvitav välja tuua, et Rein Taagepera artikleid sattus ette ka ENSV välisministeeriumi arhiivis ning huvi tema tegevuste vastu oli olemas. Tema ilmutatud artiklid leidsid palju vaidlusainet ka pagulaskonnas ning tema väljaütlemistel oli emigrantide jaoks oluline mõju. Taagepera välja pakutud aspekt, kus teda võidakse ENSV-d külastades KGB poolt emigrantide lõhestamiseks ära kasutada, tõsi taga olla.²⁵

Veel üks aspekt, mis külastamisega tekkis, oli juriidiline aspekt. Pagulasavalikkus arvas, et emigrantide külastamise tagajärjel võib seda tõlgendada kui ENSV tunnustamist.

Pagulasküsimused ja nende uurimine oli ENSV välisministeeriumi 1960. aastate üks peamisi tegevusvaldkondi, millele aitasid kaasa Nõukogude Liidu eri riikides asuvad saatkonnad. Seetõttu ei saa sissejuhatavas osas seda temaatikat jälgimata jätta. Oluline on välja tuua pagulaskonna seisukohad, olude muutumine 1960. aastatel ning jälgida seda mõlemalt poolt.

Rein Taagepera arvab, et 1960. aastad olid pagulaskonna vaatenurgast murrangulised. Tekkisid kuvandid uuest ja vanast kodumaast, uued ideed Eesti välja aitamiseks Moskva ülemvõimu alt

²¹ Taagepera, *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970*, 32-33.

²² RA, R-1970-1-218, 26-27, „Rootsi saatkonna vestlus kahe emigrandiga“.

²³ Taagepera, *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970*, 33-34.

²⁴ *Ibid*, 32-33.

²⁵ ERA.R-1970.1.277, 187, „Rein Taagepera artikkel ajalehes „Vaba Eestlane“ Nr. 18, 5. märts 1971“.

(Ungari tee). 1955.-1957. aastatel loodeti Eesti vabastamist sõjalisel teel ning kaaluti isegi tuumasõja kasutamise võimalust, hiljem leiti, et sõda ilmselt ei tule ja sõjaline variant poleks ka kõige kasulikum Eestile. Variant, et okupeeritud riigid suudavad ennast sisemiselt vabaks võidelda, oli esmamainitud 1954. aastal ajalehes Vaba Eesti, kuid ka see lootus kustus pärast Ungari ülestõusu mahasurumist. 1960. aastatel loodeti pigem, et ülejäänud maailm Balti riike ära ei unustaks ja põhjusega, sest aina enam hakkas ilmuma selleteemalisi artikleid ka võõrlehtedes. Otsiti pigem Eesti jaoks mingisugust autonoomia võimalust ning loodeti saada tulemuseks midagi sellist, nagu seda oli Ungari või Ida-Berliin oma suurema autonoomiaga.²⁶

Nõukogude Eestis toimusid alates 1950. aastate lõpust sisemised muutused ning võib väita, et sulaperiood, sest toimus näiteks välisturistide vastuvõtmine või massiterrori lõpetamine ja amnesteerimispoliitika.²⁷ Üldisemalt maailmas, aga kestis külm sõda, mis saavutas oma tipphetke Kuuba kriisi näol, kus maailm oli väga lähedal kahe suure tuumariigi ja nende mõjualuste maade sõjale. Uue pagulaste põlvkonna pealekasv ja suhete soojendamine Nõukogude Eestiga, KGB uuenenud suhtlusmeetodid ja taktikalised muutused²⁸ ning kõige selle vahel olev ENSV välisministeerium ning selle institutsiooni tegevused andsid autorile põhjust uurida välisministeeriumi tegevust põhirõhuga 1960. aastatel.

²⁶ Taagepera, *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970*, 66.

²⁷ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 180-181.

²⁸ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 215.

2. ENSV välisministeeriumi algusaastad

2.1 ENSV välisministeeriumi loomine, kontseptsioon, roll

Nii-öelda suveräänsete liiduvabariikide välisministeeriumid loodi 1943. aastal toimunud Teherani konverentsi mõjude tõttu. 27. jaanuaril 1944. aastal võeti ÜK(b)P KK pleenumil vastu otsus muuta Nõukogude põhiseadust, et luua tulevastele või olemasolevatele liiduvabariikidele kaitse- ja välisasjade komissariaadid.²⁹

Näiliselt sooviti igale liiduvabariigile anda õigus suhelda ning sõlmida suhteid välisriikidega läbi nende endi välisasjade- ja kaitse rahvakomissariaadi. Tegelikult aga allusid liiduvabariikide välisministeeriumid rangelt Moskva kontrollile ja ettekirjutustele. Välisministeeriumi vajadus oli juba loomise hetkest väike, kuid Külma sõja alguseks 1949. aastaks ja peale ÜRO põhikirja väljakuulutamist hakkas too oma olemasolu veelgi enam tähtsust kaotama. Seda ka ajaperioodil, mis on oluline selle töö raames - 1960. aastate vältel.³⁰

Ajaloolased on põhjusteks välja toonud kaks aspekti. Üks nendest on ajaloolase Peter J. Potichnyj väide, et sõja lõpus toimus Nõukogude Liidu nn „järeleandmispoliitika“, mille käigus üritati leevendada eri rahvaste vastuseisu uuele okupatsioonirežiimile. Selline poliitika toimus ka sõjavangide kohtlemise ning omaenda sõjaliste üksuste loomise osas.³¹

Teine osa ajaloolasi, nende seas Juri Žukov, Serhy Yekelchy, Tõnu Tannberg, Indrek Jürjo ja Eero Medijainen, on rõhutanud Nõukogude Liidu soovi saada loodavas ÜRO-s kui rahvusvahelises institutsioonis endale suuremat mõjuvõimu, lisades sinna ka “iseseisvat” välispoliitikat ajavad liiduvabariigid.³²

²⁹ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

³⁰ Kaarel Piirimäe, „1944. aasta “autonoomiaseadused“. Liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis“, *Ajalooline ajakiri*, 127/128 (2009), 13-15.

³¹ Peter J. Potichnyj, „Pacification of Ukraine: Soviet Counterinsurgency, 1944–1956: paper prepared for the Conference on Russian Experience with Counterinsurgency“, October 2–3, (1987), viidatud Kaarel Piirimäe, „1944. aasta “autonoomiaseadused“. Liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis“, *Ajalooline ajakiri*, 127/128 (2009), 13-15, kaudu.

³² Kaarel Piirimäe, „1944. aasta “autonoomiaseadused“. Liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis“, *Ajalooline ajakiri*, 127/128 (2009), 13-15.

Lisaks soovis Moskva oma läänepiiride tunnustamist rahvusvahelisel tasandil, lootes, et lääneriigid alustavad diplomaatilisi suhteid Ukraina või Balti riikidega ning seeläbi tunnustavad seda ala formaalselt Nõukogude Liidu läänepiirina.³³

Eesti NSV välisasjade rahvakomissariaadi tegevus oli 1940. aastate teisel poolel piiratud ning tegeleti peamiselt enesetäiendamise ja valmistumisega välissuhtluseks. See sisaldas endas võõrkeelte ning diplomaatia alustõdede õppimist. Jälgiti rahvusvahelist olukorda ja arendati üldisi teadmisi teistest riikidest, väliseestlaste tegevusest ja riikide ajaloost. Lisaks töötati läbi endise iseseisva Eesti Vabariigi välisministeeriumi dokumente ning olemasolevaid materjale.³⁴ Sellegi poolest oldi naiivsel arvamusel, et liiduvabariiklik välisministeerium peaks valmistuma iseseivaks tegutsemiseks ja Hans Kruus (1891-1976) tundis näiteks muret oma korteri esindusliku poole pärast.³⁵

ENSV välisministeeriumi sees toimis veel salajane šifreerimisosakond, mis loodi sinna 1944. aastal ning täitis liikuva informatsiooni kodifitseerimise ülesandeid. Hans Kruus kirjutab EK(b)P KK sekretärile Nikolai Karotammile ja ENSV RKN Esimehele Arnold Veimerile 1944. aasta 11. detsembril: „Praegu on oodata Tallinna meie kaastööliseks Sekreet-šifri osakonna juhataja kohale ettenähtud sm. Poljakovi...Sekreet-šifri osakonda on meil juba praegu hädasti tarvis. Selle puudumisel ei saa käiku laste kõige hädapärasemaidki toiminguid seadustes ettenähtud korras“.³⁶

Oma uurimuses puutus autor kokku vaid selle osakonna templitega „Välisministeeriumi SŠO“ mõne dokumendi peal. Otseselt ei ole sellest osakonnast ja tegevusest mainitud ühelgi läbiuuritud dokumendil. Paraku esinevad templid mõningatel 1960. aastate dokumentidel, siis võib eeldada, et oldi ka selles ajaperioodis tegevad. Samuti ei olnud SŠO tegevus niivõrd seotud ENSV välisministeeriumiga kuivõrd KGB-ga ja seetõttu ei ole sellest uurimuses edaspidi juttu.

1946. aastal oli tegu 32 töötajaga organisatsiooniga, mille arv langes 1952. aastaks juba 12 inimesele. Hans Kruus kõrvaldati juba 1950. aastal, sest ta langes "kodanliku natsionalistina" põlu alla. Alates 1951. aasta märtsist täitis ministri rolli Aleksei Müürisepp (1902-1970)

³³ *Ibid*, 13-15.

³⁴ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

³⁵ N. Karotamme kiri V. Molotovile, 12.10.1943- Venemaa Riiklik Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiiv (RGASPI), 82-2-388, 1., 34-37, viidatud Tõnu Tannberg, "Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate... Dokumente Eesti NSV Välisministeeriumi algusaegadest 1944-1948". *Tuna*, 4 (2009), 112 kaudu.

³⁶ *Ibid*, 112.

kohakaasluse alusel, olles ENSV Ministrite Nõukogu esimees. 1966. aastaks oli organisatsiooni järele jäänud kõigest 5 inimest.³⁷

2.1 Välisministeeriumi alluvussuhted

2.2.1 Liiduvabariik, ENSV liidulis-vabariiklik välisministeerium

Kõigepealt peaks vaatama, mida tähendab liiduvabariik ja seejärel selgitama liidulis-vabariikliku ministeeriumi tähendust ja selle alluvussuhteid Moskvaga. Liiduvabariiki ja selle otsest rolli peaks Nõukogude Liidu vaatenurgast selgitama 1936. aastal vastu võetud alusdokumendiga, mida nimetatakse NSV Liidu konstitutsiooniks või ka Stalini konstitutsiooniks. Selle dokumendi 2. peatüki all kirjeldatakse Nõukogude Liidu riikliku korraldust ning liiduvabariikide tähendust ja nende funktsioone järgmiselt:

„§ 13. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit on liitriik, mis on loodud järgmiste üheõiguslike Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide vabatahtliku ühinemise alusel“.

Sellele lisaks lähtuvad liiduvabariigid Stalini konstitutsiooni 14 §, mis määrab ära alluvussuhted liiduvabariikide ja Moskva vahel. Mõned olulisemad näited 14 § on:

- 1) Liidu esindamine rahvusvahelises läbikäimises, lepingute sõlmimine teiste riikidega ja nende ratifitseerimine.
- 2) NSVL Konstitutsiooni täitmise kontrollimine ja kindlustamine, et liiduvabariikide konstitutsioonid NSVL Konstitutsioonile vastaksid.
- 3) NSVL kaitse organiseerimine ja kõikide NSVL relvastatud jõudude juhatamine.
- 4) NSVL rahvamajanduslike plaanide kindlaksmääramine.
- 5) NSVL ühtse riigieelarve kinnitamine, kui ka liidu, vabariikide ja kohalikkude eelarvete peale minevate maksude ja tulude kinnitamine.³⁸

³⁷ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

³⁸ *Nõukogude Sotsialistliku Vabariikide Liidu Konstitutsioon* (Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1936), 7-9.

ENSV konstitutsioon, mis loodi 1940. aastal ja kestis kuni 1978. aastani, pidi olema koostatud, lähtudes 1936. aasta Stalini konstitutsiooni 14 § välja toodud punktidest, mis selle alusel piiras liiduvabariikide suveräänsust. Nagu ütleb ka Stalini konstitutsioon 1936. aastal: § 15. Liiduvabariikide suveräänsus on kitsendatud vaid NSV Liidu Konstitutsiooni § 14 näidatud piiridega. Väljaspool neid piire teostab iga liiduvabariik iseseisvalt riiklikku võimu. NSVL kaitseb liiduvabariikide suveräänseid õigusi. § 16. Igal liiduvabariigil on oma konstitutsioon, mis vabariigi iseärasusi arvestab ja täiesti vastavalt NSVL Konstitutsioonile on üles ehitatud.³⁹

Liidulis-vabariiklikud ministriumid olid algselt nimetatud Välisasjade Rahvakomissariaadid, mis loodi 1944. aastal ning allusid otseselt NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadile. 15. märtsil 1946. toimus vaid nimeline muutus, kus institutsioonid muudeti välisministriumideks, kuid sisuliselt toimus kõik samamoodi edasi.⁴⁰ Jätkuvalt lähtuti Stalini konstitutsioonist, mis viendas peatükis toob välja järgnevad paragrahvid:

§ 64. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu riigivõimu kõrgemaks täidesaatvaks ja korraldavaks asutuseks on NSVL Rahvakomissaride nõukogu.

§ 65. NSVL Rahvakomissaride nõukogu on vastutav NSVL Ülemnõukogu ees ja peab temale aru andma, Ülemnõukogu sessioonide vaheajal aga – NSVL Ülemnõukogu presiidiumi ees, kellele peab aru andma.

§ 68. NSVL Rahvakomissaride nõukogu teostab välisriikidega läbikäimise alal üldist juhatust.

ENSV välisministrium allus oma tegevuses NSVL-i välisministriumile lähtudes 1936. aasta Nõukogude Liidu Konstitutsioonist.⁴¹

Niisiis oli selge, et Nõukogude Liidu liiduvabariikide tegevus, sealhulgas Eesti NSV juhtkonna suunised ja juhised, tulid Moskvast. Eesti Kommunistlik Partei oli otseselt alluv üleliidulise partei (ÜK(b)P) korraldustele ning väheseid asju otsustati ise.⁴² Samamoodi jälgis ENSV välisministrium Moskvast asuvast välisministriumist tulnud korraldusi ja suundumusi.

³⁹ *Nõukogude Sotsialistliku Vabariikide Liidu Konstitutsioon* (Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1936), 17-18

⁴⁰ *Nõukogude Liidu Sotsialistlike Vabariikide seadus, 15. Märts 1946. aasta*, <<http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16360.htm>> (23.04.2019).

⁴¹ *Nõukogude Sotsialistliku Vabariikide Liidu Konstitutsioon* (Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1936), 16-17.

⁴² Tõnu Tannberg, *Eesti NSV aastatel 1940-1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis* (Tartu: Greif, 2007), 225.

2.1.1 Moskva ja ENSV välisministeerium

Arhiivimaterjalidest leitu põhjal võib teha järelduse, et kui näiteks välisministeeriumi suundumus tegeleda Eesti emigrantidega ja nende tegemistega tuli algselt Moskva initsiatiivist, siis 1960. aastatel otseseid juhised artiklite asjus või muus enam ei esitatud, vaid selline suund sobis välisministeeriumile ja tööplaane ning eesmäärke püstitati edaspidi ise. 1960. aastatel oli tavaline, et NSV Liidu välisministeeriumi peasekretär saatis regulaarselt ja otse ENSV välisministeeriumile informatsiooni muutunud määrustest, oludest või suhetest NSVL-i ja teiste riikide vahel. Tavaliselt kandis see pealkirja: „Kõikidele liiduvabariikide välisministeeriumitele ja diplomaatilistele agentuuridele“ ehk ei olnud samuti suunatud otseselt ainult Eestile.⁴³ Kirjad olid näiteks sisuga: „Nõukogude Liitu sisse- ja väljasõidu korra kinnitamine“;⁴⁴ „Välisvaluuta päevanormide tõstmine 20-30 protsenti nendele, kes sõidavad väliskomanderingusse“ jne.⁴⁵

Näiteks jõuab NSVL välisministeeriumi peasekretärit veel informatiivset materjali seoses USA taktikatega, mida kasutatakse arengumaadesse tungimisel⁴⁶ või äärmiselt põhjalik protokoll 1962. aastal 4.-6. maini Ateenas toimunud NATO kohtumise kohta. Kogu kohtumise info pärines algselt Prantsusmaa NSVL saatkonnast.⁴⁷

Mõningad Moskva-poolsed korraldused ei olnud algselt saadetud otse välisministeeriumisse, vaid läbisid vaheetapi näiteks Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitees (edaspidi EKP KK).

Näiteks saabus 1961. aastal Moskvast korraldus ENSV-le muuta üldiselt turistide viisade pikendamise korda. See dokument vajab kompartei esimese sekretäri Kábini, Ministrite Nõukogu esimehe ja kohakaasluse alusel ka ENSV välisministri Müürisepa ja julgeoleku esimehe Lätte kooskõlastust.⁴⁸

Kirja sisu oli üldistatuna järgnev:

⁴³ RA, R-1970-3-9, 1-4, „Kõikidele Liiduvabariiklikele välisministeeriumitele ja diplomaatilistele agentuuridele“.

⁴⁴ *Ibid*, 1-4.

⁴⁵ RA, R-1970-3-9, 23, „Kõikidele Liiduvabariiklikele välisministeeriumitele ja diplomaatilistele agentuuridele“.

⁴⁶ RA, R-1970-1-162, 21, „NSVL-i välisministeeriumi peasekretäri saadetud õiend seoses USA muutunud taktikatega“.

⁴⁷ RA, R-1970-1-162, 62, „NSVL-i välisministeeriumi peasekretäri saadetud õiend NATO kohtumise kohta“.

⁴⁸ RA, R-1970-3-9, 14, „Kõikidele Liiduvabariiklikele välisministeeriumitele ja diplomaatilistele agentuuridele“.

„1. kuni 15. juulini ja peale 1. augustit võib viisapid pikendada läbi „Inturisti”, kooskõlastades seda siseministeriumi välisviisade ja välismaalaste registreerimise osakonnaga(Oviir), võttes iga pikendatud päeva eest 16 dollarit.“⁴⁹

„Perioodil 15. juuli kuni 1. august võib läbi „Inturisti“ väljasõitu sugulaste juurde teha vaid Müürisepa ehk välisministri loal. Samuti oli välisministeriumi ülesandeks võtta vastu avaldused turistidelt ja sugulastelt, kes kutsuvad enda korteritesse turiste. See protsess kooskõlastatakse seltsimees Kišelovi (KGB)⁵⁰ ja seltsimees Tšernõhhiga (KGB)⁵¹ ning lõpliku otsuse peab andma välisministerium edasi seltsimees Liimile ja Vassiljevile telefoni teel.“⁵²

ENSV välisministerium saatis palju kirju NSVL-i välisministeriumisse, kui arvati, et informatsioon võib keskasutusele olla teatud aspektis vajalik. Näiteks saadeti 1962. aasta septembris informatsiooni NSV Liidu välisministeriumi Skandinaaviamaade osakonnale seoses NSVL-i Rootsi saatkonna noodiga Tartu Ülikooli Saksa okupatsiooni aegse rektori Edgar Kanti (1902-1978) kohta, kes töötas sel hetkel Lundi ülikoolis Rootsis.⁵³

⁴⁹ *Ibid*, 14.

⁵⁰ Intervjuu endise KGB luure- või vastuluureorgani teenistuses olnud iskuga, 20.04.2019, märkmed autori valduses.

⁵¹ *Ibid*.

⁵² *Ibid*.

⁵³ RA, R-1970-1-152, 13, „Õiend NSV Liidu välisministeriumi skandinaavia osakonnale ja NSV Liidu välisministeriumi kirjastusosakonnale“.

3. Välisministeeriumi tegevused põhirõhuga 1960. aastatel

3.1 Välisministeeriumi tegevused

1940. aastate lõpust, tollase ENSV välisasjade rahvakomissariga Hans Kruusiga alguse saanud tegevuskava seoses väliseestlastega jätkus ka 1960. aastatel. Tähtsal kohal oli propaganda levitamine, väliseestlaste tegevuse hindamine ja info edastamine Moskvale. Koostöö kohalike asutustega ja just KGB-ga oli ENSV välisministeeriumis oluline roll, sest puututi kokku autoritaarse režiimi jaoks tundlike teemadega, nagu sisse- ja väljarände küsimused, üldine välissuhtlus ja emigratsiooni avalik tegevus (ajalehed).⁵⁴

Põhirõhk selles protsessis oli loomulikult riikidel, kus oli kõige enam väliseestlasi ja kes olid ka oma tegevustes aktiivsed, nagu näiteks Rootsi, USA, Kanada ja Lääne-Saksamaa. Hangitud informatsiooni säilitati, jagati ja vahel kanti ette ka Nõukogude Liidu välisministeeriumile, kes omakorda vajadusel seda edastas asjassepuutuvatele ametkondadele.⁵⁵

Samamoodi toimus suhtlus vabariikliku tasandi organisatsioonidega. Siiski võib öelda, et kohaliku tasandi suhtlusel oli ENSV välisministeeriumil peamiselt esindav roll ning pigem edastati(vahendati) informatsiooni erinevate üksuste vahel. Nagu eespool mainitud, tegeleti ka emigrantide seotud sündmuste ja olukorrahinnagu jagamisega.

1959. aasta dokumendist selgub, et välisministeerium saatis kirja Tartu linna parteikomiteele, kuna mees nimega Juhan Tamm soovis minna ajutiselt välismaale. Loomulikult ei kuulunud ENSV välisministeeriumi pädevusse sellele kirjale vastamine, vaid saadeti edasi julgeolekuorganitele, kus tagasi tuli positiivne vastus (kaheksal lehel), sest kodanik Tamm oli kodanlikus Eestis tegelenud Nõukogude Liidu huvide kaitsmisega. Tuleb ära mainida ka kirjavahetuse pikkus, mis kestis 9. maist 1959 kuni 25. märtsini 1961, mil kinnitati luba kodanik Tammel välismaale minna.⁵⁶

Kuna välismaal olijate, minejate ja tulijate tegevus oli vähemalt vahendajana seotud ENSV välisministeeriumi tegevusega, siis oleks vajalik ka seletada lahti välismaale sõitude protsess. Kui näiteks seitsmekümnendate alguses oli Tartust eraviisiliselt välismaale minejaid aasta

⁵⁴ RA, R-1970-1-277, 1-3, "Tõlked emigratsiooni lehtedest peamiselt 1971. aasta".

⁵⁵ RA, R1970-1-152, 7-12, "Eesti põgenike võitlusstaap asub Ameerikas".

⁵⁶ RA, R-1970-3-89, 4-5, „Kirjavahetus kohalike asutustega ENSV-s“.

lõikes vaid 50 ringis, siis juba 1980. aastate keskel oli aastas keskmiselt 900 inimestest.⁵⁷ Indrek Jürjo kirjutab 1957. aastast KGB ja Siseministeeriumi kartoteegi alusel, et välismaale sõit lubati vaid 586 inimesel ning turismigruppidega liikusid kaasa ka KGB operatiivtöötajad, kes esindasid seal mingisugust muud ametikohta või rolli.⁵⁸ Hilisem suurem hulk välismaale pääsejaid sai võimalikuks vaid kontrolli ja protsesside lihtsustamise tõttu. Protsess ise oli äärmiselt aeganõudev ja ressursikulukas.⁵⁹

Et üleüldse välismaale saada, oli esialgu tarvilik sugulaste ametlik/poolametlik küllakutse, mille järel pidi pöörduma sellisesse asutusse nagu Oviir. Oviiris täideti kaks ankeeti, mille üks pool läks otse julgeolekusse ja teine jäi kohapeale. Edasist protsessi on kirjeldanud samas valdkonnas töötanud ja anonüümseks jääda soovinud endine KGB töötaja. Julgeolekus kontrolliti kõigepealt isikut ja tema lähisugulasi läbi siseministeeriumi arhiivi (kas on Soome sõjaväes olnud, Saksa sõjaväes, sugulaste taust, selle isiku sugulased, kelle juurde sooviti sõita, kas keegi nest on kriminaalkorras karistatud), peale seda anti korraldus Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee operatiiv-tehniline osakond (OTO) tegeleda konkreetse isiku kirjavahetuse uurimisega. Näitena sealt tulevatest vastustest: „Omab majandusliku sisuga kirjavahetust Rootsis elava sugulasega“. Järgnevalt kontrolliti isik veel eraldi üle julgeoleku enda kartoteegist ning peamiselt vaadati, mis seosed tal julgeolekuga on olnud: kas on olnud KGB huviorbiidis. Samamoodi vaadati üle ka isiku lähisugulased. Siis uuriti töökohast või mõnest tutvusringkonnast veel isiklikku informatsiooni nagu: „Paluks iseloomustada seda inimest. Mis on teie arvamus tema võimaliku välissõidu kohta?“. Kui kõik need protsessid olid läbi viidud, vormistati kaust ja saadeti see EKP Keskkomitee välissõitude komisjoni, kes arutas toimiku läbi, andis vastuse ja saatis tagasi Oviiri, kes positiivse vastuse korral väljastas isikule välispassi või teatas taotlejale eitava vastuse. Ajapikku muutus kontroll ja protsessi pikkus lühemaks ja kergemaks. ENSV välisministeerium võis aeg-ajalt olla nende protsesside vahendajaks, nagu eelneva näite puhul Tartu rajoonikomitee ja julgeolekuga. Välissõitude komisjoni kuulus ka ENSV välisministeeriumi esindaja.⁶⁰

Samasuguseid näiteid on veelgi. ENSV julgeolekuorganid on saatnud kirja välisministeeriumile, et see edastataks ENSV Siseministeeriumi Miilitsavalitsusele(edaspidi

⁵⁷ Intervjuu endise KGB luure- või vastuluureorgani teenistuses olnud isikuga, 20.04.2019, märkmed autori valduses.

⁵⁸ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 196.

⁵⁹ Intervjuu endise KGB luure- või vastuluureorgani teenistuses olnud isikuga, 20.04.2019, märkmed autori valduses.

⁶⁰ *Ibid.*

miilits). Kuna kirja sisu oli noomiv, siis ei soovinud julgeolek seda otse miilitsale saata, vaid kasutas selleks välisministeeriumi vahendust. Noomitus seisnes selles, et liiga kergekäeliselt lastakse inimesi välismaale ning liiga vähe tegeletakse taustainformatsiooni korjamise ja analüüsiga. Sinna oli lisatud ka kolm näidet, kus inimesed olid sõitnud välismaale ja ei pöördunud tagasi. Miilitsast vastu tulnud kiri oli lühike ja konkreetne. Neil ei ole volitust täpsema info uurimiseks ja korjamiseks. Lisatud oli ka 1959. aastal ilmunud määrus nr 0465. Samuti ei puudutanud see kirjavahetus otseselt ENSV välisministeeriumi tegevust, kuid taas kord kinnitab see autori hüpoteesi, et välisministeeriumi tegevus oli suuresti seotud julgeolekuorganitega. Koostöö välisministeeriumi ja KGB vahel oli oodatust tihedam.⁶¹

ENSV välisministeeriumis tegeleti veel ka abieluküsimustega, mis olid seotud välisriikidega, sellel eesmärgil peeti kirjavahetust ka liidusiseste saatkondadega, näiteks Poola saatkonnaga.⁶²

Läbi välisministeeriumi käisid ka küsimused, mis seotud välismaa kodanike Eesti külastustega. Eri riikides elavate Eesti inimeste pärandiküsimustega ning probleemid väliseestlaste dokumentatsiooniga (näiteks kodakondsus).⁶³ Samamoodi kirjutab ka Hans Kruus 1944-1948. aasta aruandes ENSV välisministeeriumi tegevuse kohta Nikolai Karotammele: „Teise põhilise tegevusalana oli ENSV välisministeeriumil mitmesuguste juriidiliste ja konsulaaralaste küsimuste lahendamine vastavalt ministeeriumi kompetentsile, nagu Eesti NSV ja ta kodanike ning välisriikide kodanike varanduslikud küsimused, kodakondsuse küsimused jm.“⁶⁴ Järelikult ei olnud ka 1960. aastateks välisministeeriumi põhitegevused suundumuselt muutunud.

3.2 Välisministeeriumi koosseis ja eelarve

Et Moskva sellisele institutsioonile suurt rolli ega tähtsust ei omistanud, tõestab 1960. aastate alguse aruanne, kus ENSV välisministeeriumis töötab 3 täiskohaga töötajat ning kohakaasluse

⁶¹ RA, R-1970-3-89, 2-3, 7, „Kirjavahetus kohalike asutustega ENSV-s. KGB kiri ENSV välisministeeriumile edastamiseks ENSV Siseministeeriumi Miilitsavalitsusele“.

⁶² RA, R-1970-1-191, 1-14, „Kirjavahetus Poola Rahvavabariigi saatkonnaga“.

⁶³ *Ibid*, 1-14.

⁶⁴ Eesti NSV välisministri Hans Kruusi aruanne Nikolai Karotammele ministeeriumi tegevusest aastatel 1944–1948

ERA F, f. 1, n. 47, s. 30, 1, 60-61, viidatud Tõnu Tannberg, „Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate...“ „Dokumente Eesti NSV välisministeeriumi algusaegadest 1944-1948“, *Tuna*, 4 (2009), 113-114 kaudu.

alusel tegutsev minister, kelle palk eelarves ei kajastu ning eelarve enne rahareformi, mis toimus 1961. aastal⁶⁵, oli 4160 rubla.⁶⁶ Kohakaasluse alusel töötav minister Aleksander Müürisepp vahetus 1962. aastal Arnold Greeniga.⁶⁷

Eelarve võrdlusemomendiks võib tuua 1968. aasta Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Ühingu komitee eelarve, mis oli mastaabilt samuti üsna väike olles 5 liikmeline ning mille koosseisulisteks palkadeks kulus 615 rubla⁶⁸, kui näiteks 1968. aasta ENSV välisministeeriumi koosseisulisteks palkadeks 7 inimese peale, oli ette nähtud 1033.55 rubla.⁶⁹

Välisministeeriumi säilimist peeti siiski Moskva vaatepunktist vajalikuks, kuna keegi pidi tegelema väliseestlasi puudutavate küsimustega. Selles aspektis on näha tihedat koostööd KGB-ga. Ka välisministeeriumi koosseisu tegevusel hoiti silma peal. Informatsiooni järgi arhiivimaterjalidest võib arvata, et KGB-st vastava koolituse saanud nende koosseisuline töötaja oli ENSV välisministeeriumis vähemalt 1960. aastal töötamas. 12. oktoobril 1963. aastal dateeritud dokument kirjeldab tollaegse välisministri abi Eero-Lembit Toomaru (1920-1996) elulugu. Välja on toodud Toomaru hea saksa, vene ja inglise keele oskus ja ka see, et vahetult enne välisministeeriumisse tööle tulemist teenis Toomaru kaks aastat KGB ridades, kus oli vastutaval operatiivtööl 1957-1959. aastani.⁷⁰ Hiljem töötas mees Nõukogude Liidu Londoni saatkonna II sekretärina.⁷¹

Vestlusest endise KGB töötajaga selgub, et koosseisulisi julgeoleku ohvitseri määrati paljudesse vabariigi juhtivatesse organisatsioonidesse, nagu näiteks Teaduste Akadeemia, Raadio- ja Televisiooni komitee, Spordikomitee, Inturist, kus nad olid osakonnajuhatajad või nende organisatsioonide juhtide asetäitjad. KGB nimetas seda „katuse all“ töötamiseks. Nende seotusest KGB-ga oli teadlik vaid kitsas ringkond nendest astustest.⁷²

1980. aastate lõpul oli Eesti NSV Teaduste akadeemiasse tööle suunatud polkovnik Viktor Švets, kes 1990. aastate keskel töötas Venemaa FSB kuuendas valitsuses, hiljem „katuse all“

⁶⁵ Eesti Pank, „Omariikluse algus ja enne Eesti oma raha“, <<https://muuseum.eestipank.ee/et/eesti-rahajaalugu>>, (20.04.2019).

⁶⁶ RA, R-1970-1-138, 3, „ENSV välisministeeriumi koosseisunimestik ja eelarve 1960. aasta“.

⁶⁷ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

⁶⁸ RA, R-2249-1-31, 6, „VEKSA komitee koosseisu nimekiri ja eelarve 1968. aasta“.

⁶⁹ RA, R-1970-1-236, 1, „ENSV välisministeeriumi koosseisu nimekiri ja eelarve 1968. aasta“.

⁷⁰ RA, R-1970-3-93, 19, „ENSV välisministeeriumi kiri ENSV Keskkomiteele isikute loeteluga, keda soovitatakse lähetada diplomaatilisele tööle“. 12. Oktoober. 1963“.

⁷¹ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

⁷² Intervjuu endise KGB luure- või vastuluureorgani teenistuses olnud iskuga, 20.04.2019, märkmed autori valduses.

Gazpromis. Huvitav, et palkade erinevusel maksis julgeolek kas juurde, või suurema palga puhul tuli ohvitseril palga vahe KGB-le tagasi maksta.⁷³

3.3 Info kogumine

Palju koguti materjali „emigrantide“ lehtedes avaldatud artiklitest. ENSV Välisministeeriumis töötavaid inimesi huvitas ülemaailmne suhtumine Eesti Vabariigi okupatsiooni, kommunismi kuritegudesse ja emigrantide võitlus. Oluline aspekt oli see, kuidas võideldi, mis taktikaid kasutati ja kui palju suudeti oma hääle maksma panna. Kõiksugused kogunemised, konverentsid ja USA riigiparaadi liikmete väljaütlemised olid olulised ning talletati informatsioonina.

Selle aspekti tõestuseks ja näiteks leiab arhivaalide seast dokumendid USA senaatoritest, kes võtsid Baltikumi kohta sõna 1962. aastal ning mida nad täpsemalt ütlesid. Samuti olid dokumendid täpsed, järjestades senaatorid, lisades nende parteilise kuuluvus ja lühikokkuvõtte öeldust. Juurde olid lisatud ka kommentaarid, näiteks: „*Keating Kenneth: Üha aktiivsemalt astub välja kui anti-kommunist ja orjastatud rahvaste kaitsja. Senati ees esinedes kõneles Nõukogude Liidu poolt julmade trikkidega toime pandud kolme balti riigi hõivamisest ja tuhendete inimeste küüditamisest. Ta kinnitas oma usku sellesse, et kangelaslik Baltikumi rahvas saab oma vabaduse tagasi.*“ Nii on lisatud protokollidesse iga 28 inimesi esinemised ja kommentaarid. Valdav enamus Balti riikide eest välja astuvaid kõnelejaid kuulusid Demokraatliku partei ridadesse.⁷⁴

Nagu eelnevalt mainitud, tegeleti Eesti pagulaste kaardistamise ja nende avaldatud kirjutiste analüüsimisega. Näiteks saadeti läbi Eesti NSV keskkomitee NSVL-i välisministri asetäitjale Semjonovile kiri, kus muretseti emigreerunud eestlaste loodud organisatsioonide tegevuse pärast.⁷⁵

Kirja alguses loetletakse ette kõik ENSV Välisministeeriumi arvates mõjukamad emigrantide organisatsioonid: ”Eesti Võitlejate Ühing Saksamaal, Lakewoodi Eesti Ühing, Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu Ameerikas, Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides, Rootsi Eestlaste Liit.”⁷⁶

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ RA, R-1970-1-152, 10-12, „Tõlge Eesti emigratsiooni ajalehest Eesti Päevaleht No.146, 1962. aastast“.

⁷⁵ RA, R-1970-1-237, 1-2, „Õiend antisovietistlike Eesti välismaa tsentrite püüdlustest 1968. aastal“.

⁷⁶ *Ibid.*, 1-2.

Vastavalt kirjas öeldule olla kõigi organisatsioonide ühiseks ülesandeks Nõukogude võimu nõrgendamine ja kodanliku korra taastamine.⁷⁷

Samuti tunti muret „imperialistlike“ luureorganisatsioonide koostöö pärast nimetatud organisatsioonidega ning näitena mainiti seda, kuidas Nõukogude Liitu olla juba varem saadetud agente ja diversioonigruppe.⁷⁸ Samuti tuleb ühes teises õiendis välja väliseesti kogukondade väidetav uuenenud taktika, millega on kasutusele võetud kunsti- ning kultuuriintelligentsi kaudu ENSV-li õõnestamine.⁷⁹

Samas kirjas väideti ka, et propageeritakse rahvuse „venestamise“ teooriat ning luurekoostöö lääneriikidega on ikka jätkuv. Näiteks tuuakse Rootsis loodud Ameerika luure alluvuses asuv uus organisatsioon, mida juhib eestlane Arvo Horm (1935-1996), kes põgenes 1943. aastal Soome kaudu Rootsi ja töötas aktiivselt Välis-Eesti kogukonnas Rootsis. Dokumendis on suure tõenäosusega silmas peetud Eesti Rahvusfondi, mis tegeles aktiivselt välismaal Eesti pärandi levitamisega.^{80/81}

Ometi oli Eesti Välisministeerium koostöös teiste Nõukogude Liidu institutsioonidega ise kõige aktiivsem sellelaadsete propagandameetodite kasutaja, viies Rootsisse ja Kanadasse regulaarseid kultuuriüritusi ja kunstinäitusi. Sellest aga juttu järgmises alapeatükis.

Mõjutustegevuse ja Nõukogude korra õõnestamise problemaatika säilib ka mitmetes teistes dokumentides. Välisministeerium saadab EKP keskkomitee sekretärile L. Lentsmanile ja ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktorile Viktor Maamägile venekeelse koopia Lääne-Euroopa ajalehtedes ilmunud 1968. aastal 24. veebruaril Eesti Vabariigi diplomaadi Aleksander Warma koostatud kirjast, kus ta analüüsib Eesti ajalugu, okupeerimist, saatust ja analüüsib pikemalt okupatsiooni juriidilise korrektsuse üle. Kuna sellised avaldused said laialdast tähelepanu ja mitte ainult eestlaste hulgas ning võisid levida ENSV pinnale, siis oli selleks vaja valmis olla ja vastavalt teavitada ametkondi, näiteks julgeolekuteenistusi ning samuti valmistuda kirjas välja toodu ümberlukkamiseks.⁸²

Raskem küsimus on see, kuidas informatsioon üldse välisministeeriumini jõudis. 1960. aastate

⁷⁷ *Ibid*, 1-2.

⁷⁸ Piirimäe, K. (2017). *Eesti ja eestlased külma sõja strateegilises vastasseisus*. Kasutatud: 05.10.2019. <<https://diplomaatia.ee/eesti-ja-eestlased-kulma-soja-strateegilises-vastasseisus-i/>>.

⁷⁹ RA, R-1970-1-237, 1-2, „Õiend antisovietlike Eesti välismaa tsentrite püüdlustest 1968. aastal“.

⁸⁰ RA, R.5010-1-237, 6-7, „Arvo Horm lühike eluloo kirjeldus“.

⁸¹ RA, R-1970-1-237, 4-5, „Õiend antisovietlike Eesti välismaa tsentrite püüdlustest 1968. aastal“.

⁸² RA, R-1970-1-237, 1-5, „Aleksander Warma kiri“.

dokumentidest ei ole veel täpselt aru saada, milline ulatus pagulaskirjandust Eestisse jõudis, kuid juba 1970. aastal koostati pagulaskirjanduse kokkuvõtteid, kasutades suurt osa emigrantide väljaandeid: Eesti Päevaleht, Võitleja, Eesti Hää, Vaba Eesti Sõna.⁸³

3.4 Propaganda ja ürituste korraldamine

ENSV Välisministeeriumi sekundaarset rolli iseloomustab kõige ehedamalt nende äärmuslik allumine Moskvas asuvatele institutsioonidele. Ka kõige pisemate asjade puhul käis enamik abipalveid ja ettepanekuid kõigepealt Moskvast läbi ja sai sealt vastava heakskiidu.

Näiteks saatis Lääne-Saksamaal asuv Alexander Kochi toimetus ENSV kunstiinstituuti palju erinevaid asjakohaseid kirjandusteoseid. Et selle eest tänada ja kiri Lääne-Saksamaale toimetada, toimus keeruline protseduur. Kunstiinstituut võttis ühendust ENSV Välisministeeriumiga, kes omakorda küsis kirja saatmiseks luba Moskvast. Saades sealt positiivse tulemuse, saadeti see edasi kunstiinstituudile, kes omakorda selle kirja Lääne-Saksamaale teele saatis. Erineval kujul näiteid on veelgi, kuid näite valis autor just protseduuri keerukuse ja tühisuse tõttu, sest tegemist oli vaid tänuavaldusega.⁸⁴

Nüüd lähemalt ENSV välisministeeriumi otsese propaganda- ja mõjutustegevuse juurde. Peamiselt tegeleti kõikvõimalike ürituste korraldamisega. Korraldati väga mitmed kultuuriüritusi (kunstinäitused, kontserdid), aga ka noorte-, õpilas- ja spordirühmade vahetusi.

Näiteks tehti koostööd Ameerika Ühendriikide kommunistliku ajalehe Uus Ilm toimetusega. Ameerikas asuvate eestlastega suhtluse säilitamine ja kultuurisidemete arendamine ei toimunud otse välisministeeriumist, vaid organisatsiooni “Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu” kaudu. Näiteks kutsus sama organisatsioon 28. jaanuar 1960. aastal 25 Eesti päritolu Ameerika õpilast ENSV-sse, et tähistada “20 aastat Nõukogude Eestit” pealkirjaga laulupidu. Välisministeerium lubas ka kõik kulud tasuda.⁸⁵ 23. juunil 1960. aastal New Yorgis ilmunud Vaba Eesti Hääles on huvitaval kombel märgitud, et Läti emigrantidele tehti pakkumine laulupeost osa võtta, mille Läti emigrandid tagasi lükkasid. Lisaks hoiatati, et

⁸³ RA, R-1970-1-277, 1-5, “Tööplaan väliseesti ajalehtede kokkuvõtete kirjutamiseks”.

⁸⁴ RA, R-1970-1-137, 63-65, „Kirjavahetus NSVL-i välisministeeriumi ja ENSV kunstiinstituudiga. 1960. aastast“.

⁸⁵ RA, R-1970-1-137, 2, „ENSV Välisministeeriumi kiri VEKSA-le edasitoimetamiseks ajakirjatoimetusele „UUS ILM“ seoses noorte väliseestlaste laulupeole kutsumisega“.

selliseid pakkumisi võib tulla ka eestlastele. Sellest võib järeldada, et 28. jaanuari läbi VEKSA saadetud kiri ei olnud jõunud Ameerikas asuvatele Eesti emigrantidele ning keegi väliseesti kollektiividest laulupeol ei osalenud.⁸⁶

Inimeste skeptilisus külma sõja ajal oli suur, seda iseloomustab järgnev näide, kus ENSV välisministeeriumi algatusel saadeti propagandistlikul eesmärgil 1960. aastal kuuetele Ameerika eestlasele Nõukogude Eestit tutvustav ajakiri Kodumaa. Nendest suur osa ei saanud pakki kätte või ei olnud nõus vastu võtma. Need, kes seda tegid, kasutasid võimalust ning saatsid vastutasuks mõnedele eestlastele veidraid pakke, mis sisaldasid kuivaineid ja maitseaineid. Paljud pakisaajaist ei julgenud pakke samuti vastu võtta ja saatsid need tagasi. Viimane näide peegeldab külma sõja ajal inimestele sisendatud hirmu ja skeptilisust, samuti näib, et Ameerika väliseestlastele arvasid, et Nõukogude Eestis elavad inimesed söögipuuduses, näljas või puudusid neil põhilised toiduained.⁸⁷

Nagu eespool mainitud, olid samuti populaarsed ka kunsti- ja fotonäitused. Moskva loal korraldati neid nii Kanadas, Ameerika Ühendriikides kui ka Rootsis.

Näiteks 26. aprillil 1960. aastal saatis ENSV välisministeerium kirja NSVL välisministeeriumi Põhja-Ameerika osakonnale, et küsida luba fotonäituse “Sotsialismi edukas ülesehitus ENSV-s” korraldamiseks. Moskvalt küsiti nõu fotonäituse keele osas⁸⁸ ja fotoallkirjade kohta.⁸⁹

Vahepeal kasutati võimalust ja üritati korraldada midagi paremat, kui mõni väliseestlane oli teinud. Näiteks 27. märtsil 1963. aastal sooviti korraldada Rootsis propaganda eesmärgil kunstinäitus “Eesti graafika ja tarbekunst”. Sellele andis põhjuse eelnevalt väliseestlase korraldatud kunstinäitus “Eesti kunstnikud”, mis Rootsi saatkonna ja välisministeeriumi arvates kukkus läbi, sest publiku huvi olnud minimaalne. Eesmärgiks seati parema näituse tegemine, parandamaks seeläbi väliseestlaste suhtumist ENSV-sse.⁹⁰

Organiseerimine toimus koostöös vastava riigi NSVL-i saatkonnaga. Tihtipeale toimus protsess järgnevalt: saatkond tegi soovitusi, välisministeerium toetas seda ja esitas päringu Moskvale,

⁸⁶ Vaba Eesti Sõna, „Lätlastele pakuti punast „tuusikut“ laulupeole“. *Vaba Eesti Sõna* 23. juuni, (1960), 3. <<http://dea.nlib.ee/fullview.php?frameset=3&showset=1&wholepage=keskmine&pid=s742724&nid=219322&con=0>>, (23.03.2019).

⁸⁷ RA, R-1970-1-137, 3-6, „kuuele Ameerikas elavale eestlasele saadetud Nõukogude Eestit tutvustav ajakiri “kodumaa” 16. veebruar 1960. Aasta“.

⁸⁸ Moskvalt küsiti luba, et teha näitus Eesti keeles ja ainult venekeelsete lisakommentaaridega. Kummaliseks teeb selle asjaolu, et näitus oli suunatud otseselt Kandas elavatele väliseestlastele.

⁸⁹ RA, R-1970-1-137, 16, ENSV välisministeeriumi kiri NSVL välisministeeriumi Põhja-Ameerika osakonnale“.

⁹⁰ RA, R-1970-3-93, 7-9, ENSV välisministeeriumi kirjavahetus NSVL-i Rootsi saatkonnaga kunstinäituse asjus“.

kes tegi otsuse ning siis hakkasid ENSV välisministeerium ja saatkond seda kavandama. Tegelik asjaajamine võis algada juba enne Moskva-poolse loa saamist, et seeläbi kiirendada seda protsessi.

Ühes arhiivitoimikus tehakse meeldetuletus, et kõik ENSV välisministeeriumist väljuvad dokumendid oleks tõlgitud vene keelde, välja arvatud Rootsi saatkonna oma, sest sealseteks asjaajajateks on eestlased või vähemalt eesti keelt kõnelevad inimesed.⁹¹

Mõnikord oli näha ka lääneriikide omaalgatust. Näiteks soovis Rootsi riik 1967-1968. aastal organiseerida Rootsi ja Eesti tennisemeeskondade vahetust, et vastu võtta noortekoondisi. Kiri Rootsi Tennisföderatsioonilt oli saadetud saatkonnale ning saatkond omakorda toimetas selle ENSV välisministeeriumile. NSVL-i Rootsi saatkonna kirjas märgiti, et vajavad kiiret vastust ning nende arvates on võimalik sündmust poliitilistel eesmärkidel edukalt ära kasutada.⁹² Samamoodi kerkis Rootsi algatust esile veelgi. Näiteks soovis Rootsi kontserdiühing saata Nõukogude Eestisse meeskoor Orphei Dränger 67 liikmega. Nii suur liikmete arv oli tavalist KGB julgeolekupoliitikat(turismindust) jälgides liiga suur ning päringule vastati eitavalt.⁹³

3.5 Isiklike suhete lahendamine

Isiklike suhete lahendamisel tegeleti samuti propaganda ja ka luure eesmärgil. Luurega muidugi ei tegelenud otseselt välisministeerium, vaid vastavad ametkonnad. Nagu eelnevalt mainitud, tegid Nõukogude institutsioonid üksteisega koostööd.

Juhtus ka olukordi, kus sõja ajal juhtunud teod pingestasid emigrantide omavahelist suhtlust, mida Nõukogude Liit sai enda jaoks soodsalt ära kasutada. Näiteks kohtus üks naine⁹⁴ Rootsis teise eestlasega, kes oli sõja ajal tapnud tema isa. Teda käidi intervjuerimas (saatkonna töötajad) jaanuaris 1961. aastal ja soojendati suhteid niivõrd kaugele, et on alust arvata, et hilisemalt töötas ta Nõukogude informaatina väliseestlaste hulgas, sest nähti võimalust kasu lõigata. Kogu suhtlus lõppes sellega, et naine ütles, et on valmis NSV Rootsi saatkonna

⁹¹ RA, R-1970-3-93, 21, „NSVL-i Rootsi saatkonna kiri ENSV välisministeeriumile seoses tennisemeeskondade vahetusega“.

⁹² RA, R-1970-1-218, 3, „NSVL-i Rootsi saatkonna kiri ENSV välisministeeriumile kontserdi organiseerimise asjus“.

⁹³ RA, R-1970-1-218, 13, „Rootsi saatkonna kiri ENSV välisministeeriumile seoses Rootsi kontserdiühinguga“.

⁹⁴ Rahvusarhiivi soovil ei saa kahjuks nimeliselt isikuid avaldada.

töötajatega tegema igakülgset koostööd ja vastama küsimustele, mis neil peaks tekkima.⁹⁵ Ka Indrek Jürjo rõhutab, et 1950ndate lõpust ja Eesti külastuse aspektiga tekkis ka KGB-s uus taktika, mille üheks osaks võib lugeda eelnevat olukorda, kus Nõukogude Liidu saatkonnatöötajad üritasid külastada pagulasi ja luua isiklike suhteid, mis siis hiljem vastaks ka mingisugusele tähtsamale otstarbele.⁹⁶

Selline isiklike tülide lahendamine andis hea pinnase Nõukogude võimu suhtes positiivselt meelestatud agentide värbamiseks. Sarnane näide taas kord Rootsist, kus Eesti emigrant soovis oma lapsi 1966. aasta suveks Eestisse vanaema juurde saata, et noored õpiks eesti keelt. Seda varianti lubas Rootsi saatkond kaaluda ning välisministeeriumile saadetud kirjas on lisatud, et noori oleks võimalik poliitiliselt ära kasutada ja saata näiteks pioneerilaagrisse.⁹⁷

Ka Indrek Jürjo oma raamatus „Pagulus ja Nõukogude Eesti“ väidab, et kõigile on teada, et saatkondade töötajad kasutasid oma diplomaadistaatust ära luureülesannete täitmiseks ja informatsiooni kogumiseks.⁹⁸

Paljud eestlastest „diplomaadid“ pidasid topeltkirjavahetust nii Liidu välisministeeriumiga kui ka ENSV välisministeeriumiga. Suhtlus saatkondade ja ministeeriumi vahel oli tihe ning tihtipeale toimus see „kolmikliidus“ julgeoleku, välisministeeriumi ja saatkondadega. Eriti palju sellelaadset materjali võib leida NSVLi Rootsi saatkonna tegevusest.⁹⁹

3.6 Koosseisu tegevused (tööplaan)

Arhiivis puuduvad 1960. aastate tööplaanid, kuid kõige lähem kättesaadav tööplaan on aastast 1974. Tööplaanid koostati igal aastal ning need sisaldasid vastava aasta tegevusi, üritusi ja põhirõhke. 1974. aasta tööplaan oli jagatud viieks sektsiooniks: plaanid, ürituste plaanid, töötajate professionaalse taseme tõstmine, teoreetilise ja üldharidusliku taseme tõstmine ja kaadrireservi moodustamine.¹⁰⁰

⁹⁵ RA, R-1970-1-149, 19-21, „Õiend Rootsi saatkonnast seoses väliseestlasega peetud vestlustest“.

⁹⁶ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 202.

⁹⁷ RA, R-1970-1-218, 26-27, „Rootsi saatkonna vestlus kahe emigrandiga“.

⁹⁸ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 201-202.

⁹⁹ *Ibid*, 201-202.

¹⁰⁰ RA, R-1970-1-302, 2-6, „Välisministeeriumi tööplaan aastaks 1974“.

Plaanide all nähti vajadust osa võtta protokollilistest üritustest Nõukogude Liidu ametlike delegatsioonidega. Soovitati ka hoida ametlikke kontakte „välismaa“ suursaatkondadega Leningradis, sest nende tegevusringkonda kuulus ka Tallinna linn. Selle raames tuli teostada üritusi eesmärgiga propageerida ENSV edusamme ja teha endast olenev, et mõjutada nende arvamust „vabariigi“ kasuks.¹⁰¹

Informatsiooni kogumise osas jäid paljud juba neljakümnendate lõpus tekkinud seisukohad samaks. Tuli uurida Ameerika Ühendriikide seisukohta Balti vabariikide küsimuses, tegeleda Välis-Eesti küsimusega, uurida Kanada ja Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsuste suhtumist Eesti migrantidesse, Eesti rahvuskomitee reaktsiooni läbirääkimistel Euroopa julgeoleku üle¹⁰² ning jälgida Eesti emigratsiooni ettevalmistust ja korraldust teisteks ülemaailmseteks Eesti päevadeks Ameerika Ühendriikides.¹⁰³

Organisatsiooniliste ürituste all rõhutatakse vajadust uurida ja õppida Nõukogude Liidu Keskkomitee välja antud määrust „Ideoloogia kaadrite valikust ja kasvatamisest Valgevene partei organisatsioonidest“ ning selle raames tegeleda ka ENSV välisministeeriumi kaadri teoreetilise ja professionaalse taseme arendamisega.¹⁰⁴

See tähendas, et tuli tegeleda võõrkeelte õppimisega, võtta osa seminaridest ja nõupidamistest, lülitada välisministeeriumi töötajaid üksikutesse delegatsioonidesse, mis sõidavad välismaale, et nad saaksid laiendada silmaringi, tõsta teadmisi ja arendada marksimi-leninismi analüüsimeetodeid, vahetada kogemusi teiste „vabariikide“ välisministeeriumide töötajatega ja kuulata informatsiooni, mida vahendavad väliskomanteeringust tagasi tulnud asutuse töötajad. Teoreetilise ja üldharidusliku taseme tõstmisel tuleb arendada teadmisi põhiliste ökonomia teemade osas ning integratsioonist kapitalistlikus maailmas. Lisaks tuleb tegeleda sise- ja välispoliitika uurimisega ning marksistliku-leninistliku filosoofiaga. 1974. aastal oli võimalik saata 1-2 inimest ka ennast arendama Moskva ülikooli.¹⁰⁵

NSVL Diplomaatia Akadeemia käsiraamatus on samuti välja toodud üsna sarnased välisministeeriumi ja selle töötajate funktsioonid: tuleb õppida rahvusvahelist olukorda, sise- ja välispoliitikat (põhirõhuga välisriikides), rahvusvahelisi organisatsioone ja teisi suuremaid

¹⁰¹ *Ibid*, 2.

¹⁰² Silmas on peetud Euroopa julgeoleku ja koostöö konverentsi 1975. Aastal nn Helsingi protsess, millel osalesid 35 riigi diplomaadid ning lepiti kokku põhilised punktid, millest riigid omavahelisel suhtlusel lähtuksid (10 käsku), Vaata lisaks: <https://diplomaatia.ee/helsingi-loppakti-puuduv-inimmoode/>.

¹⁰³ *Ibid*, 2.

¹⁰⁴ *Ibid*, 5.

¹⁰⁵ *Ibid*, 5-6.

liikumisi, asju, mis vajavad kõrgemat tähelepanu näiteks keskkomitees või Nõukogude Liidu juhtkonnas ning näha vaeva rahu säilimise ja välisriikide koostöö osas.¹⁰⁶

3.7 ENSV välisministeeriumi raamatukogu

Raamatukogu järjepideva hoolitsemise ja täiendamisega alustati ENSV välisasjade rahvakomissariaadi loomise alguses, kus eelkõige tegeleti õppimise ja enesetäiendusega (vt. Üldine areng kuni 60-nendateni (Moskva, tegevus, juhid). Otsiti üles Eesti Vabariigi diplomaatide teoseid ja täiendati oma kogusid venekeelse kirjandusega. Samas ei jäetud ka välja paguluskirjandust (eriti ajakirjandust), millega tegeleti ka 1960. aastatel.

Kuna ENSV Välisasjade Rahvakomissariaat oli algusaegadel koos Eesti Rahvusraamatukoguga samas hoones Toompeal (aadressil Kohtu 1/Kirku plats 1), muutus see peamiseks kohaks, kus tegeleda Välis-Eesti ning Eesti Vabariigi perioodist pärit allikatega. Seda muidugi vastava loa taotlemisel.¹⁰⁷

Välisministeeriumi raamatukogu oli oma aja kohta väga põhjalik ja sisaldas tavainimesele kättesaamatuid teoseid. Seetõttu oli see ka vaneminspektori kontrolli all ja tavaliselt ei olnud seal palju külastajaid.

1964. aastal saadeti NSV Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Hoidmise Peavalitsusele (Glavlit) õiend, mis andis kogu ülevaate raamatukogu olukorrast. Spetsfondis asus 970 eksemplari raamatuid ja brošüüre nii vene kui ka eesti keeles. 476 eksemplari teoseid muus keeles (väliskirjandus) ning 185 ühikut välismaa ajalehtede köidetega, mis ilmselt enamik pärinesid emigrantide väljaannetest. Kokku oli sellel aastal raamatukogu külastanud 20 inimest.¹⁰⁸ Kuna raamatukogus asusid samuti ka Nõukogude korra jaoks tundlikud teosed, siis külastajate üle peeti täpset registrit.

1964. aastal saatis Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv sõjaliste ja riiklike saladuste hoidmise peavalitsus (Glavlit) ENSV välisministeeriumi spetsfondi juhatajale kirja, kus nõuti

¹⁰⁶ Stephen Frederick Starr, *Foreign Policies of the Soviet Union* (Hoover press, 1991), 50.

¹⁰⁷ Eero Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium* (Okupatsioonimuuseum, 2000), <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisministeerium>> (04.01.2019).

¹⁰⁸ RA, R-1970-3-95, 7, „Kirjavahetus Glavlitiga. ENSV Välisministeeriumi saadetud õiend raamatukogu olukorra kohta“.

nimekirja alusel kindlate autorite väljaanded kohapeal hävitada. Hävitamisele kuulusid 36 inimese teosed, nende hulgas näiteks: Lev Trotski, Vsevolod Merkulov, Nikolai Ježov.¹⁰⁹

¹⁰⁹ RA, R-1970-3-95, 4-6, „Kirjavahetus Glavlitiga. Kõrvaldamisele kuuluvad teosed“.

Kokkuvõte

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välisministeerium on teema, mis on jäänud uurimisteedena tagaplaanile. Selline olukord võib olla tingitud ministeeriumi enda väikesest rollist, kus poliitikate kujundamine ja korraldused tulid Moskvast, välisministeeriumi tegutsemisest teiste institutsioonide valvsa pilgu all ning esimese ENSV Välisasjade Rahvakomisariaadi juhi Hans Kruusi soovist hakata varakult pihta ENSV esindamisega, tundes muret isegi enda korteri esindusliku poole pärast – soovist, mis kunagi ei täitunud.

Uurides välisministeeriumi algusaastaid, loomisprotsessi ja alluvusuhteid, sai eelnimetatud aspekt üsna kiiresti kinnitust, millele lisaks kajastus see ka välisministeeriumi tegevustes, kus ka pisemate asjadega pööruti juba 1960. aastatel Moskva luba või nõu küsima. Võib kindlalt väita, et siseriiklikult oli EKP ja julgeoleku roll välisministeeriumi tegevuses ja selle suunamises äärmiselt oluline. Julgemalt võib ka väita seda, et välisministeerium oli kui ENSV KGB käepikendus ning institutsiooni suur osa tegevusest pärines KGB-st ning saadud informatsioon sinna suunatud. Ka selgus tõsiasi, et osa töötajaid, näiteks Eero-Lembit Toomaru, pikaajaline välisministeeriumi ministri abi ja hilisem NSVL-i Londoni saatkonna töötõtaja, oli läbinud KGB koolituse ja võis olla tõenäoliselt KGB-st tööle saadetud ohvitser. Samuti tegelesid Rootsi ja ka teiste saatkondade diplomaadid ja töölised aktiivselt ENSV välisministeeriumi ja KGB-ga koostöös, luues väliseestlaste hulgas võrgustikke ja propagandaüritusi. 1960. aastatel alguse saanud suurem sise- ja väliturism puudutas samuti välisministeeriumi tegevusi, mida üritati tihtipeale poliitilistel eesmärkidel ära kasutada.

Peamine välisministeeriumi tegevusvaldkond säilis alates 1944. aastast ning hõlmas endas Eesti diasporaa küsimusi. Selleks tegeleti välisajakirjanduse jälgimisega, info kirjapanekuga ja selle edastamisega vastavatele asutustele. Kasutades süsteemselt suurel hulgal arhiivimaterjale, ajastukohaste mälestustega isikuid ja põhjalikke teosed, oli võimalik väiksemal või suuremal määral valgustada pea kõiki välisministeeriumi osi, sealhulgas koosseisu, eelarvet, raamatukogu, konsulaartegevusi, arengu- ja tegevusplaane.

Aegajalt oli vaja kasutada materjali ka 1950. aastate lõpust ja 1970. aastate algusest, sest uurimisperioodi ulatuses neid ei esinenud.

Kuna Eesti diasporaa on oluline aspekt Eesti riikluses ja sellekohast materjali on Eesti rahvusarhiiv ENSV välisministeeriumi fondis tuhandete lehteda kaupa, võiks seal leiduvaid artikleid ja välisministeeriumi huvide fookust selles küsimuses uuride edaspidi põhjalikumalt. Uurimistöö kinnitas ENSV välisministeeriumi piiratud otsustamisvabadust, võttis kokku 1960. aastate tegevused, mida illustreerisid mitmed sisulised näited.

Summary

The Ministry of Foreign Affairs of the Estonian Soviet Socialist Republic in the 1960s.

The events of 1944 radically changed the course of Estonian history. One of the political manoeuvres of the Soviet Union in the newly occupied countries was the creation of foreign affairs commissariats which were later named foreign ministries. Inevitably, the ESSR Ministry of Foreign Affairs operated until 1990. The topic has been discussed relatively little in historiography. The main focus so far has been the early years of the Foreign Ministry. Thus, the institution's activities in the 1960s have been less studied.

The author points out the activities of the ESSR Ministry of Foreign Affairs in the 1960s. The study reflects the areas of activity of the agency, their focus, and the aspects they considered important. The work also examines subordinating relations between the Moscow and the Federal Republic, the composition, its action plans, the budget and internal and external relations. In addition, the focus is on cooperation at all levels between ministries and possibly other Soviet authorities. All this period is accompanied by the Cold War situation and the activities of the Estonian diaspora.

Under the sovereignty of the ESSR, the Ministry of Foreign Affairs was subordinate to the Foreign Ministry of the USSR in Moscow. It is also more courageous to argue that the Foreign Ministry was an extension of the ESSR KGB and that much of the institution's activities originated from the KGB, and the information received was directed there. Diplomats and workers from Sweden and other embassies were also actively involved in cooperation with the Foreign Ministry of the ESSR and the KGB, creating networks and propaganda events among foreigners.

The main field of activity of the Ministry of Foreign Affairs was maintained since 1944 and included the issues of the Estonian diaspora. This was done by monitoring foreign media, writing information and forwarding it to the relevant authorities. Using systematically large amounts of archival materials, individuals with timely memories and thorough works, it was possible to shed light on all or part of the foreign ministry, including composition, budget, library, consular activities, development and action plans.

Kasutatud kirjandus ja allikad

Arhiiviallikad

1. EFA.301, Ratasepp, Marie foto kollektsioon (1890-1996).
2. ERA.5010.1.1, Arvo Hormi eluloolised andmed, täidetud ankeedid ja juubelitega seotud materjalid (1940-1993).
3. ERA.R-1970, ENSV välisministeerium (1944-1990).
4. ERA.R-2249, Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing (1959-1991).

Seadusandlikud allikad

5. „Nõukogude Liidu Sotsialistlike Vabariikide seadus“, 15. Märts 1946. aasta, <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16360.htm> (23.04.2019).
6. „Nõukogude Sotsialistliku Vabariikide Liidu Konstitutsioon“, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, 1936, 7-9, 17.

Publitseeritud allikad

7. Gaddis, L, John. *Külm Sõda*. Tartu: Greif tükikoda, 2007.
8. Hobsbawn, Eric. *Äärmuste ajastu*, Tallinn: Varrak, 2002, 258-260.
9. Judt, Tony. *Pärast sõda*, Tallinn: Varrak, 2007, 144.
10. Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, Tallinn: Umara, 1996.
11. Piirimäe, Kaarel. „1944. aasta “autonoomiaseadused“. Liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis“, *Ajalooline ajakiri*, 127/128 (2009), 13-15.

12. Starr, F, Stephen. *Foreign Policies of the Soviet Union*, Hoover press, 1991, 50.
13. Taagepera, Rein. *Mare ja Mina. Mälestusi 1960-1970*, Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2017.
14. Tannberg, Tõnu. "Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate..." „Dokumente Eesti NSV välisministeeriumi algusaegadest 1944-1948“, *Tuna*, 4 (2009), 112-114.
15. Tannberg, Tõnu. *Eesti NSV aastatel 1940-1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, Tartu: Greif, 2007, 225.
16. Tannberg, Tõnu. *Nõukogude Eesti Külma sõja ajal*, Tartu: Greif, 2015, 91.
17. Vaba Eesti Sõna. „Lätlastele pakuti punast „tuusikut“ laulupeole“. *Vaba Eesti Sõna* 23. juuni, (1960), 3.
<<http://dea.nlib.ee/fullview.php?frameset=3&showset=1&wholepage=keskmine&pid=s742724&nid=219322&con=0>> (20.01.2019).

Memuaristlikud(intervjuu)

18. Intervjuu endise KGB luure- või vastuluureorgani teenistuses olnud iskuga, 20.04.2019, märkmed autori valduses.

Interneti allikad

19. Eesti Pank. „Omariikluse algus ja enne Eesti oma raha“, <<https://muuseum.eestipank.ee/et/eesti-raha-ajalugu>>, (20.03.2019).
20. Medijainen, Eero. *Eesti NSV välisministeerium*, Okupatsioonimuuseum, 2000, <<http://okupatsioon.ee/en/component/content/article/18-vaelisminsteerium>> (04.01.2019).

21. Yale Law School, Lillian Goldman Law Library. *President Harry S. Trumans address before a joint session of congress, march 12, 1947*, <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp> (05.04.2019).

Lisad

Lisa 1. ENSV riigiasutuste töötajad 1977. aastal.

Lisa 1: ENSV riigiasutuste töötajad 1977. aastal. Esimeses reas 7. Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja, ENSV välisminister A. Green. Teises reas: 1. välisministeeriumi töötaja, 2. välisministeeriumi töötaja G. Olevsoo, 3. välisministeeriumi konsulaar- ja protokolliosakonna juhataja G. Pais, 4. välisministeeriumi sekretär.¹¹⁰

¹¹⁰ Rahvusarhiivi fotoinfosüsteem, EFA.301.0.100826, <http://www.ra.ee/fotis/index.php/et/photo/view?id=501196&_xr=5c657a231e501>, (05.03.2019).

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Johannes Vahe,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välisministeerium ja selle tegevus 1960. aastatel“,

mille juhendaja on dotsent Kaarel Piirimäe,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Johannes Vahe

23.05.2019

